

Nog steeds: God, maar dan anders

Bijdrage Kok/Ten Have – symposium, t.g.v. het 25 jarig jubileum van Bert Endedijk, directeur

16 september 2005, Frits de Lange

Ik besloot, na een verhuizing, deze zomer tot een opruiming in mijn bibliotheek. Het stelde mij in staat niet alleen ruimtelijk, maar ook geestelijk orde op zaken te stellen. Wat gaat er nog mee, wat kun je voortaan wel missen? Eerste constatering. Vele dozen theologie pakte ik in. Het gereformeerde verleden waarin mijn leermeesters Okke Jager en Gerard Rothuizen (hun boeken behoud ik uit piëteit) groot waren geworden. Een verzonken wereld. Maar ook de secularisatietheologie uit de jaren zestig en zeventig, die ik indronk tijdens mijn studentenjaren. Bij de tijd toen, dat wel - maar religieus zo arm en dunnetjes, achteraf gezien. Van mijn collectie filosofie en sociale wetenschappen daarentegen liet ik veel meer in de kast staan, al kon ik van Marx wel wat missen. Blijkbaar is theologie trendgevoeliger, vluchtiger? Is mijn eigen belangstelling voor theologie afgenomen? Tweede constatering. Ik kon de boeken aan de straatstenen niet meer kwijt. Theologisch antiquariaat Tjitte Wever uit Franeker: 'Ach meneer, het gaat erg slecht met de theologie de laatste jaren.' Uiteindelijk belandde vele dozen bij het oud papier, nadat De Slegte een handvol nog de moeite waard vond.

We hebben het over de toekomst van het christelijke geloof. De vragen die mij gesteld werden, luiden: 1. Waar gaat het (nog) over? 2. Wat bezielt ons? 3. Wat bindt ons samen? Ik poneer voor elke vraag een stelling, die ik vervolgens toelicht.

1. **Stelling: In God leven wij, bewegen wij, en zijn wij. Om opnieuw toegang tot die werkelijkheid te vinden moeten we aan het theïsme voorbij.**

Mondiaal gezien bevinden we ons in een proces van religieuze transformatie, het Westen wordt geteisterd door een religieuze crisis, het Nederlandse - als geen ander gesecculariseerd - christendom door een religieuze en theologische desoriëntatie en innerlijke zwakte. Hoe daarop te reageren? Niet door met de babyboomers religie vaarwel te zeggen. Niet door 'van thema te wisselen' (Ernst Lange) door wel over geloof te praten, maar eigenlijk ethiek of esthetiek te bedoelen. Niet door zich evangelikaal in een ideologisch en sociaal

isolement – een vermeende ‘tegencultuur’- ten opzichte van de cultuur te plaatsen. Niet door zich conservatief terug te trekken op de traditie in een vorm van radicale orthodoxie (Milbank) of fundamentalisme. Hoe dan wel? Door een proces van innerlijke transformatie (noem het: bekering) en theologische reconstructie, waarbij hernieuwd toegang wordt verkregen tot beleving van de werkelijkheid van God, ‘in wie wij leven, bewegen en zijn.’ (Handelingen 17, 28). Religie is transcendentie-ervaring, het met hart en hoofd ervaren dat er meer is, altijd meer dan... Ja. Maar met het theïsme van het conventionele christendom hebben we dat meer buiten ons geplaatst, in een bovennatuur, op afstand ge-objectiveerd in een goddelijke persoon, een Vader ver weg in de hemel, gescheiden van het universum, die met interventies daarin ingrijpt. Zó transcendent, dat we het contact er mee zijn verloren, een God lichtjaren van ons verwijderd. Marx, Freud, Nietzsche, Darwin rekenden er in de 19^e eeuw wijsgerig mee af. We beleven nu anderhalve eeuw later in de secularisering hoe heel de westerse cultuur er spiritueel afscheid van neemt. Kerk en theologie hebben nauwelijks een besef van de epochale, onherroepelijke verschuiving die zich hiermee voltrekt, laat staan dat ze er een antwoord op hebben ontwikkeld.

Naast een theologische deconstructie van het supranaturalistische theïsme, het conceptuele afscheid van de interventiegod, is de creatieve denkbeelden en spirituele praxis nodig die inzet op een intellectuele reconstructie van een nieuwe, andere manier van geloven, die tegelijk – denk aan Paulus op de Aeropagus – heel oude, vergeten papieren heeft in de joodse en christelijke traditie. Noem het ‘panentheïsme’. De voorstelling, het besef dat alles in God is. Het universum, het leven, de geschiedenis, wijzelf –wij hebben deel aan de werkelijkheid van God. God is geen afzonderlijk wezen, maar alomvattende Geest. Leven is: deel hebben aan die immanentie van God. Geloven is: dat ook willens en weten doen. Gods transcendentie bevindt zich niet op lichtjaren afstand, maar zijn sacrale presentie is nabij en verhult/openbaart zich in het gewone leven. De werkelijkheid is het sacrament van God.

2. *Stelling*: Bezielde toewijding is de kern van religie.

Wat bezielt ons? is de tweede vraag. Wie afscheid neemt van de supranaturalistische God, neemt ook afscheid van een geloofspraktijk. Je onderhoudt een relatie met een Persoon in de hemel, door voor waar te houden dat Hij er is (*assensus*), door in zijn interventiemacht te geloven, en door die in gebed af te smeken. Zo kan ik het zelf niet meer, en ik ben niet de enige, ook niet in de theologie en de kerk. Een sluipende secularisatie noemde ik dat altijd – het proces dat zich in de loop van de jaren in mijn theologische en kerkelijke bestaan heeft voltrokken. Hoe daarop te reageren? Met een postmodern schouderophalen over verloren illusies, de constante verzoeking van een allesverslindend cynisme waarbij je tenslotte nergens meer van opkijkt en niets er meer toe doet? Misschien is het beter (zie 1.) dat afscheid een transformatie te noemen, een bekeringsgeschiedenis. Het zoeken van en toegroeien naar een nieuwe vorm van toewijding, niet meer aan een verre God in de hemel, maar aan het goddelijke Geheim, dat het gewone doordringt, omvat en overstijgt. Bezielde toewijding, dat is voor mij de kern van religie. Met alle geconcentreerde aandacht en zorg voor het detail, liefdevolle zorgvuldigheid met dingen en mensen die daar bij hoort. Kunstenaars die leven voor hun kunst, (mantel)zorgverleners die leven voor anderen, de werknemer/gever die gáát voor zijn werk - het zijn mensen die deel hebben aan de Geest van God.

3. *Stelling*: De christelijke traditie wordt vandaag door drie gestalten sociaal bemiddeld en overgedragen, de kerk, de liefhebbers, en de soloreligieuzen.

Wat bindt ons? Dit dus: de aandachtige toewijding aan de werkelijkheid die beweegt, leeft en bestaat in God. De overtuiging dat deelhebben aan het alledaagse, gewone leven een sacramentele ervaring kan zijn, een participatie aan de Heilige. Die overtuiging komt niet uit het niets vallen, maar heeft traditie, gemeenschap, rituelen en spirituele praktijken nodig. We zijn aangewezen op bemiddeling, op *media salutis* (Calvijn), die Gods heil naar ons kan geleiden en ons naar God. Die vind ik in de kerk, maar lang niet altijd, en lang niet alleen daar. Ook een theatervoorstelling of een concert kan dat samensmelten van geconcentreerde gezamenlijke toewijding en de ervaring van participatie

te weeg brengen. Zij worden doorlaatplaatsen ('thin places', Marcus Borg) van het heilige, waar Hij zich laat zien als de Omvattende, Allesdoordringende. Alles is in principe doorlaatbaar/doorwaadbaar voor God. Dat berooft de kerk van haar exclusiviteit als bron en norm van christelijk geloven. Ik zie in onze cultuur drie gestalten waarin de christelijke traditie sociaal bemiddeld en overgedragen wordt. Dat is de kerk, waarin zich de navolgers van Jezus verzamelen, zij die – om met Luther te spreken – 'met ernst christen willen zijn'. Zij wijden zich toe aan de zaak van Jezus. Maar er is ook de kring van liefhebbers van het christendom, zij die overtuigd zijn van het vitale belang van de christelijke traditie voor het publieke domein (Andreas Kinneging). Zij wijden zich toe aan de publieke zaak. Dan zijn er tenslotte de creatieve soloreligieuzen, die hun eigen spirituele identiteit in elkaar knutselen (Jan Oegema). Zij wijden zich toe aan de persoonlijke ervaring van het heilige. Alle drie zijn theologisch legitieme¹[1] gestalten van sociale binding aan het christelijke geloof.

© Frits de Lange. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without explicit permission from the

Voor een nadere theologische verantwoording van het artikel 'God: maar dan anders' en het onderstaande vervolg erop, verwijst ik naar een lezing over Dietrich Bonhoeffer die ik 15 oktober 2005 te Stockholm hield ([Speaking Differently about God. The Legacy of Dietrich Bonhoeffer](#)). De tekst is taalkundig nog niet gecorrigeerd.

Zeker, een persoonlijke God, maar ook meer dan dat

Een hoogleraar aan een kerkelijke universiteit die publiekelijk afscheid neemt 'van de supranaturalistische God' - dat lijkt nieuws. Op mijn artikel 'God: maar dan anders' (17/9) kwam dan ook veel respons. De reacties waren zeer gemêleerd. Er waren gelovigen, uit de kern van de kerk, de rand of daarbuiten, die hun eigen biografie herkenden in het veranderingsproces waarvan ik verhaalde, van een Godsvoorstelling van een Persoon die vanuit een andere werkelijkheid tussenbeide komt, naar een God die als Geest de werkelijkheid omvat. Er waren predikanten, die – afhankelijk van hun kerkelijke ligging - meldden dat bij lezing van het stuk bij hen ook eindelijk 'het kwartje viel', dan wel mij verweten dat ik 'in een paar zinnen een veelvormigheid aan geloof ongenueanceerd omver trok.' En er waren geleerde theologen. Waaronder meedenkers, die de (soms verrukkelijke) werkelijkheid best met mij als sacrament van God willen zien, maar zich dan wel afvragen hoe het met de verschrikkingen zit. Is God dan ook present in de tsunami's en Katrina's? Maar ook erudiete critici, die mij alle hoeken van de kerkelijke traditie lieten zien, en mij fijntjes duidelijk maakten dat ik, door God zo samen te laten vallen met de werkelijkheid, daar eigenlijk niet meer inpas.

Waarom maakte het artikel zo veel los? Misschien omdat het een persoonlijke ontboezeming was, recht uit het hart. Ik schreef geen hecht doortimmerd betoog, theologisch doorgerekend tot na de komma. Er zaten losse einden aan, die te raden over lieten. De setting was ook niet academisch, en had al helemaal niets van doen met mijn afscheid als rector van de Kamper universiteit (de opmaak van het artikel zou de suggestie kunnen wekken). Het betrof een gelegenheidstoespraak op persoonlijke titel voor een jubilerende uitgever, die ooit veel van de boeken had uitgegeven die ik net na een verhuizing had opgeruimd. Met als opgegeven en (vond ik) dodelijke vraag, of ik ook iets prikkelends kon zeggen over ‘Waar gaat het nog over?’ Verdorie, dacht ik, al dat gesomber ook in kerk en theologie. Laat ik het dan gewoon over God hebben, en over hoe ik hem als Levende Werkelijkheid ervaar. En alsjeblied niet gaan jeremiëren over kerkverlating.

De meedenkers hebben dat opgepikt. De Lange neemt afscheid, schreef iemand, maar hij is niets kwijt. Sommige critici lazen echter niet verder dan de woorden ‘afscheid’, ‘opruiming’ en dachten: ‘oh jee, daar gaan we weer. Opnieuw een gereformeerde professor van zijn geloof gevallen.’ Zij namen al helemaal niet de moeite om mijn woorden te plaatsen in het verband van mijn verdere werk (zie www.fritsdelange.com). En dat, terwijl ik denk zelf dichter bij het hart van de christelijke traditie te staan dan ooit.

Ik ga in op een paar thema’s die in veel reacties terugkwamen, en hoop daarmee ook wat misverstanden weg te nemen.

1. Mijn afscheid van de *supranaturalistische God*. Door sommigen als schokkend ervaren, door anderen meewarig afgedaan. Want die God daarboven die als een deus ex machina in het theater van onze werkelijkheid ingrijpt, dat is toch een platvloerse karikatuur van de Drie Enige God, die we in de theologie in de 19^e eeuw al hadden opgeruimd? Dat mag waar zijn. Maar blijkbaar is die karikatuur zo hardnekkig, dat hij nog volop in de geleefde religie wordt aangehangen. En tegelijk ook reden voor velen om het geloof voor gezien te houden. De man met de baard op de wolken, de ‘Nobodaddy up there’ (William Blake), mag dood verklaard zijn door Nietzsche, hij spookt nog rond in vele hoofden. Ik respecteer ieders geloofsbeleving, ook de supranaturalistische. Maar ik heb er zelf zo’n hinder van gehad, dat ik hem nu hardhandig de toegang tot mijn eigen geloofswereld moet ontzeggen. En is hij werkelijk weg uit de theologie? Waarom zwijgen dan de theologen (behalve de procestheologen, die een pan-en-theïstische visie op God verdedigen) vandaag in het publieke debat over evolutie? De theologie gettoïseert, als zij nu geen nieuwe Godsvoorstellungen beproeft.
2. Vandaar mijn *pan-en-theïsme*. Een vreselijke term, als hij voor een doctrine staat. Alles is in God. Voor mij gaat het echter vooral om een exercitie van mijn ruimtelijke verbeelding. Probeer God nu eens niet in een Punt (waartoe je je verhoudt), maar als een Ruimte (die je omvat) voor te stellen. Niet als een van ons gescheiden werkelijkheid waartoe je via je innerlijk toegang verschaft, maar als een heilzaam krachtenveld om je heen waaraan je met heel je bestaan deel kunt hebben als je er aan overgeeft. Zo’n manier van denken over het heilige helpt mij, om een idee te krijgen van Gods actieve presentie. Dan lukt het me om aan vitale bestaansmomenten (‘God allemachtig!’) de ervaring van God te verbinden. De werkelijkheid wordt sacrament van God. Wordt dan niet alles God? vragen sommigen. Vervloeiend werkelijkheid en God dan niet zo, dat het geen zin meer heeft nog afzonderlijk van God te spreken? ‘Alles is God’ zegt de pantheïst en heft elk verschil tussen beide op. Een pan-en-theïst daarentegen blijft een theïst. Hij ziet God als een te onderscheiden –

dat woord moet je wel overeind houden, zie ik nu – subject, dat er op uit is, om met de apostel Paulus te spreken, ooit ‘alles in allen’ te zijn. Tot die totale doordringing ligt God echter ook overhoop, moet hij zich verzoenen met de werkelijkheid. De werkelijkheid = God? Zij vloekt er soms mee.

3. Hoe weet je dit allemaal? Ik lijk er lustig op los te speculeren. Niemand heeft ooit God gezien. Over God blijft het toch bij tasten in het donker? Inderdaad. Dat maakt bescheiden. Dat we dan toch met grote woorden over de werkelijkheid als sacrament van God kunnen spreken, ontleen ik alleen aan het christelijke verhaal van de *menswording* van God, waarin ik deel. Van God weten ook christenen niets. Maar zij vertrouwen zich toe aan het verhaal, dat God in Jezus zijn ware, op menselijkheid bedachte gezicht toont. Zijn waarachtige menselijkheid is voor hen bron en toetssteen van sacramentaliteit. ‘Wat een god zoals wij hem ons denken allemaal zou moeten kunnen en doen, daarmee heeft de God van Jezus Christus niets te maken. Wij moeten ons steeds opnieuw, heel lang en stil, verdiepen in het leven, spreken, handelen, lijden en sterven van Jezus, om te zien wat God belooft en wat hij vervult,’ schreef Dietrich Bonhoeffer vanuit de gevangenis. Dat we met de supranaturalistische God een krachteloze twee-werelden religie hebben gecreëerd, opgesloten in de innerlijkheid; dat er christelijk gesproken slechts één werkelijkheid is, omdat God zich in Christus met de wereld verzoend heeft; en dat God dus midden in ons leven transcendent is en niet slechts aan de grenzen – ik heb het allemaal bij hem vandaan, en had dat ook hardop kunnen zeggen.
4. Dat zou ook duidelijker gemaakt hebben dat het afscheid van God als *Persoon* geen persoonlijke verhouding tot het goddelijke in de weg staat. God overstijgt het persoonlijke; denken over Hem (Haar?) kan ik beter in termen van geest, adem, kracht, licht, leven, vuur, dan als persoon. Maar aanspreken kunnen we de Heilige niet anders dan als Gij, zolang we tenminste met het christelijke verhaal over Jezus een beroep doen zijn menselijkheid. ‘...en, Heer (ik spreek je toch maar weer zo aan, /ofschoon ik me nauwelijks daar iets bij voorstel,/ maar ik praat liever tegen iemand aan/ dan in de ruimte en zo is dit wel/ de makkelijkste manier om wat te zeggen)’, dichtte Hans Andreus in een aangrijpend, laatste gedicht. God is méér dan persoonlijk, maar Hij is dat toch op zijn minst.

Frits de Lange is hoogleraar ethiek aan de Theologische Universiteit Kampen